

“NISU DALI GOSPODARU ‘Z RUK...” STAROST U PRIGORSKIM I ZAGORSKIM SELIMA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA¹

SUZANA LEČEK

Hrvatski institut za povijest
10000 Zagreb, Opatička 10
e-mail: institut@misp.isp.hr

UDK: 949.75:39

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 30. 05. 2000.
Prihvaćeno: 15. 12. 2000.

U radu se razmatra položaj starijih osoba u složenim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata. Pokušava se odgovoriti na pitanja do koje životne dobi zadržavaju vlast u obitelji, kako se ona očituje, te kako njihov radni doprinos i vlasništvo nad zemljom utječu na održavanje autoriteta. Upozoreno je i na razlike u položaju udovaca i udovica, koje proizlaze iz razlika u zemljišnom vlasništvu.

Ključne riječi: obitelj, Prigorje, Hrvatsko zagorje

Pitanje kako je izgledala starost u prošlim vremenima ništa manje ne zaokuplja povjesničare obitelji nego druga razdoblja ljudskog životnog tijeka — djetinjstvo, mladost i zrelost. Najviše pozornosti pritom posvećuju strukturi obitelji u kojoj žive starije osobe (je li složena ili ne, te koja je učestalost pojedinog tipa obitelji), kao i pitanju autoriteta u njoj (unutarobiteljskoj hijerarhiji, odn. do kada su starije osobe glave obitelji i na čemu to temelje) (King, 1990; Hareven, 1995; Elman, 1998). U okviru povijesnih istraživanja starosti izdvojilo se nekoliko osnovnih pristupa: prvi stavlja težište na osobne odnose i kulturno-običajno naslijeđe koje ih pomaže oblikovati (istaknuti rani predstavnik Shorter, 1977; od novijih Klassen, 1999), drugi polazi od gospodarskih interesa i prosudbi (Hareven, 1982; 1988; Moch, 1987), a treći (teorija razmjene) pokušavaju voditi računa o obje skupine razloga zbog kojih ljudi odlučuju da li i kako dugo živjeti zajedno. Koristeći svjesno termin ekonomskih znanosti “cijena i koristi” (*cost and benefits*), povjesničari koji su oblikovali ovakvo razmišljanje smatraju kako se odluka o zajedničkom životu donosi na temelju osobne procjene optimalnog odnosa uloženoga (uključujući rad, kapital, ali i vrijeme, osjećaje, podršku i dr.) i dobivenoga. Pritom su spremniji vidjeti neravnotežu u tim odnosima, odn. prihvaćaju kako svi članovi obitelji ne moraju iz zajedničkog života izvlačiti jednaku korist, u koju su vjerovali pripadnici prvih dvaju istraživačkih usmjerenja (Elman, 1998:420-421).

U istraživanju starosti problemi započinju već pri najjednostavnijem određivanju samog pojma — postavljanju dobne granice. Pokazalo se kako je početak posljednje

¹ Članak je preuređeno poglavlje iz doktorske disertacije *Gospodarske promjene u životu seljaštva sjeverozapadne Hrvatske između dva svjetska rata* obranjene na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1998. Istraživanje se temeljilo na rekonstrukciji obiteljske strukture i odnosa unutar obitelji 36 kazivača s kojima su razgovori vođeni prema prilagođenom klasičnom upitniku Paula Thompsona, *The Voice of the Past: Oral History*, New York 1978.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodararu 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

životne dobi nemoguće jednoznačno odrediti, jer se tijekom povijesti neprestano mijenjao, ovisno o uvjetima života i zahtjevima koji su se pred pojedinca postavljali (Mitterauer, 1982:16). Često se za 20. stoljeće uzima granica od 65 godina, poglavito zbog mirovine, koja u mnogim zemljama nastupa s tom godinom života. Za seljaštvo između dva svjetska rata činilo mi se potrebnim spustiti granicu na 60 godina jer vjerujem da više dogovara dobi u kojoj su (prosječno) mogli obavljati fizičke poslove na gospodarstvu. Međutim, istraživanje i razgovori s kazivačima potvrdili su kako s dobnom granicom valja biti vrlo oprezan, jer sama kronološka dob nije presudna u svijetu u kojemu državni propisi nisu određivali ritam smjena životnih razdoblja. Daleko su se važnijima pokazali drugi čimbenici, o kojima će i biti riječi u ovome radu. Spomenuta dobna granica ipak nam je važna, jer na temelju statističkih podataka o sastavu stanovništva upozorava na novu pojavu, koju ne smijemo previdjeti. Naime, na promjene u životu pojedinaca u posljednjem razdoblju životnog ciklusa, starosti, utjecale su jednako kao i tijekom ranijih životnih razdoblja, opće gospodarske i društvene promjene u društvu. No, svoj je doprinos dala još jedna novina: primjetan demografski porast baš ove skupine stanovništva.

Kotar / banovina	Stanovništvo (1931.)	Stanovništvo iznad 60 god. (1931.)	Postotak st. iznad 60 god. (1931.)	Postotak st. iznad 60 god. (1900.)
Ivanec	45.620	3.036	6.6	4.3
Klanjec	28.568	2.916	10.2	7.1
Pregrada	33.034	3.374	10.2	6.9
Sv. Ivan Zelina	34.502	3.230	9.3	6.6
Zagreb	64.314	5.088	7.9	6.8
Savska banovina	2.704.383	246.065	9.1	

Tabela 1. Stanovništvo starije od 60 godina prema popisima iz 1900. i 1931. godine.

Izvori: *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije I. 1905.*, (SG I), Zagreb 1913., tab. 13, str. 16; *Definitivni rezultati popisa od 31. marta 1931. godine*, Beograd 1937., knj. II, str. 8, 81-96.

Podaci iz popisa stanovništva napravljeni u rasponu od trideset godina, pokazuju primjetan porast starijeg stanovništva. U ovom je razdoblju udio stanovništva starijeg od 60 godina u nekim krajevima porastao i za 50%, a kada bi se usporedili brojevi od prije četrdeset godina (1890.) vidjeli bismo kako se ovaj dio populacije gotovo udvostručio.² Prijelazno doba gotovo je u svim europskim državama počinjalo oko 1890. godine, kad je dotadašnju "relativnu povijesnu stalnost" udjela starijih osoba u

² U Varaždinskoj županiji živjelo je tada 5.5% stanovništva starijeg od 60 godina, u Zagrebačkoj 5.6%, a u Hrvatskoj i Slavoniji 6.9%. Podataka za kotareve, na žalost, nema. SG I, tab. 12., str 15.

ukupnom stanovništvu zamijenila tendencija vrtoglava porasta krivulje starijih od 60 (65) godina (Laslett, 1995:16-18). Pritom je porast nešto veći u ženskog stanovništva, jer je prije bila veća ženska smrtnost u mlađim godinama (uglavnom pri porodu) (Posner, 1995:39). S porastom očekivane životne dobi, rasla je i vjerojatnost života s ostarjelim roditeljima u složenoj obitelji u kojoj mogu biti tri ili čak četiri generacije.³

ŽIVOT U SLOŽENOJ OBITELJI

Sve do pojave socijalne države i raznih društvenih ili državnih institucija, koje skrbe o starim ljudima (mirovine, zdravstvena skrb i druge), stari su ljudi bili upućeni isključivo na pomoć svoje okoline. Uz to što je bila glavna gospodarska jedinica i mjesto stjecanja znanja nužnih za život, obitelj je bila i jedino osiguranje koje su ljudi mogli imati (Hareven, 1988:41). Stariji su ljudi najčešće živjeli s vlastitom djecom, ili barem srođnicima, pa je tako čak i u Engleskoj, isticanoj uvijek kao primjer ranog prelaska na život u nuklearnim obiteljima, između dva svjetska rata preko 2/3 starijih osoba još uvijek živjelo u domaćinstvu s nekim od obitelji (Wall, 1995:88-91; Kertzer, 1995:372-373). U obiteljima i okolini kazivača obuhvaćenih mojim istraživanjem nitko nije živio sasvim sam (Leček, 1999b:292-304). (*"Kod nas je prava retkost da neko nema s kim živeti."* P. P. Kašina)

Položaj starijih osoba u obitelji ovisio je uvelike o dvama osnovnim čimbenicima: je li uopće mogu birati žele li živjeti sami ili s djecom (ako su imali izbora, bili su i manje ovisni), te kolika je njihova gospodarska važnost u zajedničkom domaćinstvu (Elman, 1998:421-422). Izbora u zagorskim i prigorskim selima nije bilo — bez ikakva drugog izvora prihoda (mirovina, socijalna pomoć i sl.), starije su osobe mogle jedino živjeti onako kako su to činile cijeli svoj život - od zemlje. Gubljenjem sposobnosti da sami obavljaju sve poslove nužne za održavanje gospodarskog ciklusa, ostajalo im je samo osloniti se na pomoć mlađe generacije. Ovisnost starije generacije donekle je ublažavala tradicija, koja nije poznavala druga rješenja i mlađima je nametala moralnu obvezu, koju ne možemo zanemariti (Belicza, 1997:290). Učvršćivala ju je i seoska zajednica za koju je još bilo neosporno kako o starima brigu vode njihova djeca. Nije se moglo dogoditi da pored žive djece starci moraju potražiti zaštitu drugoga, a onaj koji je preuzeo obvezu, uglavnom ju je i izvršavao (iako možda ne najbolje), bez obzira je li se radilo o svoj djeci ili jednome od njih s kojim su se roditelji i braća dogovorili, ili, ako nisu imali svoje djece, uglavnom o nekome od bliže obitelji. Čak i u slučaju smrti izravnog potomka, o starcima su brinuli preostali članovi njegove obitelji. Roditelje B. B. iz Psarjeva Gornjeg dohranila je snaha, nakon što im je sin umro s jedva 30 godina. Iako su imali još vlastite djece, pa čak i muške, ostalo se pri starom dogovoru.

Društvene norme bile su jasne: starije se poštivalo (*"S poštivanjem se slagali, bili su kršćanski odgojeni."* B. B. Kustošija), iako se, naravno, životna stvarnost nerijetko

³ Očekivana životna dob u Europi kretala se 1880. između 33.3 god. (Italija) i 48.5 god. (Švedska) za muškarce i 33.9 (Italija) do 54.1 (Švedska), a 1920-ih za muškarce je bila od 40.3 godine (Španjolska) do 56.2 (Belgija) a za žene od 50.0 (Grčka) do 60.2 (Švedska) (Laslett, 1995:12; Segalen, 1997:37; Mitterauer, Sieder, 1991:180-183).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

razlikovala od etičkih ideala. Ovdje, međutim, nisam ulazila u složene mehanizme moralne obveze u kojoj se prepleću tradicija, osobni osjećaji i vjerska uvjerenja, jer je cijelo istraživanje bilo usmjereno na obiteljsku strategiju i odnose uvjetovane širim gospodarskim procesima. Zanimali su me poglavito gospodarski čimbenici koji su uvjetovali ponašanje starijih ljudi, zatim koliko su uopće mogli donositi odluke o sebi (i drugima), te kako su mogli utjecati na svoje posljednje godine. Težište istraživanja stavljeno je na gospodarsku ulogu o kojoj je i ovisilo pravo donošenja odluka. Tijekom vremena i sa starenjem ona se mijenjala, ali nije nikad potpuno izgubila na važnosti, zahvaljujući mogućnosti starijih da radom pridonese gospodarstvu kao i tome što su u svom vlasništvu zadržavali barem dio osnovnih proizvodnih sredstava (prije svega zemlje).

AUTORITET STARIJE GENERACIJE

Autoritet i dob. Dok su starci bili živi i u snazi, bili su i glave složenih obitelji. U roditeljskoj kući P. P. iz Kašine djed je do u duboku starost bio glava obitelji. Zahvaljujući njemu on je i došao od svog djela imanja, nakon što je prvo otišao s majkom, koja se nakon rane očeve smrti ponovno udala. Djed je bio taj koji je nagovorio majku da ga vrati, jer bi u protivnom prema združnom zakonu — a bili su tada još zadruga — kao odsutan član koji ništa ne pridonosi zajedničkom gospodarstvu izgubio i sva prava. On ga je i štitio od strica, koji se nadao cijelom imanju, a imao je već gotovo odraslu djecu. Djed je do kraja odlučivao i o svim poslovima u domaćinstvu.

Opis djedova položaja u kazivanju F.P. iz Glavnice Gornje upravo se idealno uklapa u zamišljeni idealni model tradicionalne složene obitelji.⁴ Unatoč poznim godinama djed i baka i dalje su bili glavni u kući. (*"Died i baka, oni su bili gospodari!"*) Djed je bio glava obitelji *"skoro do kraja"*, iako su sinovi već imali odraslu djecu. (*"To je već bilo i sramota. Moj otac imel je već i djecu veliku, udata je već bila mu kći najstarija, onda na njega mati ili otac more galamiti."*) Djed je određivao što se radi i držao novac, a kad se na stol iznijelo meso, on je svakomu dijelio njegov komad. (*"Nisu sini gospodarili. Kad se voz vina odvezel, onda dieda penezim gospodaril. Njega moral sin njegov tražiti, treba zo te i zo te."*) Baka je upravljala kućanstvom, a za pojasom je nosila simbol svoje vlasti: ključ od *"najže"* (tavana) u kojemu se pohranjivala hrana. Nakon djedove smrti nije bila gazdarica, već su to postale snahe (naizmjenice), no braća su se ubrzo podijelila.

Autoritet starije generacije nije sasvim prestajao čak ni kad ih je slabljenje tjelesnih snaga prisililo predati upravu mlađima. U obitelji I. K. iz Glavnice Gornje, u kojoj su živjeli djed i baka, stariji stric s obitelji i obitelj I. K., djed se u poznim godinama donekle povukao. Njegovo je mjesto preuzeo otac I. K., koji je, iako mlađi, bio spretniji u trgovini vinom od čije se proizvodnje živjelo. No, iako je vodio poslove, djeda se i dalje pitalo za mišljenje. Često je to izazivalo prepirke jer je mlađa generacija imala svoje zamisli i željela uvesti neke novine u gospodarstvo. Djed nije bio sklon

⁴ Upozoreno je već kako valja biti oprezan pri čitanju idealnih opisa tradicionalne obitelji, jer stvarnost često odudara od zamišljenog modela (Rihtman-Auguštin, 1984:167-169).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

popuštati i odobravati novosti, pri čemu je ulogu posrednika, a često i prevagu, imalo bakino mišljenje. Prema kazivaču baka je *"bila jako pametna, ona više znala o gospodarstvu nek deda. Onda kad su mladi hteli nešto po svom, onda deda nije dal. Onda znala baka reći: 'Stari ne pleti kotac kak i otac! Sin je punoljetan, nek si radi, ak se bu popiknul, bu se digel!'"* Iako su (više i ne tako) mladi vodili poslove, a djed se nije isticao posebnim sposobnostima, ipak ga se moralo pitati za privolu.

Otac B. S. iz Jerovca bio je glava obitelji gotovo do smrti. Sposoban gospodar, povratnik iz Amerike, upravljao je imanjem i kad je s njima živio oženjeni sin (poslije je otišao na ženino imanje), kao i nakon što se u domaćinstvo priženio muž B. S., koja je ostala živjeti s roditeljima. Moć je zasnivao na sposobnosti i osobnom autoritetu, koji je do kraja ostao neupitan. Kako je jednostavno sažela: *"On je bil takvi čovek"*.

Većina kazivača nije se jasno sjećala godina u kojima je došlo do smjene vlasti, posebno jer je i bila postupna. No, godine ovdje i nisu puno značile, pošto su i tjelesna kondicija i druge gospodarski važne sposobnosti ionako bile individualne. Važnije je da je do smjene dolazilo kad bi starce na to natjerala tjelesna ili druga slabost, što je značilo da se uglavnom radilo o njihovim posljednjim godinama.

Otac M. K. iz Viletinca predao je upravu sinu u poznim godinama, kad je i sam osjećao kako više ne može držati cijelo gospodarstvo, iako je sin već dugi niz godina bio dobro upućen u posao. *"Već je stari bil, daj mu jesti i piti i pušiti. Šta je volel, to je i radil. Mama je kuhala dok je živa."*

Slično je očev stric (s kojim su živjeli) dao upravu ocu M. D. (Rinkovec). *"Čim je čoviek stariji, nema ravnoteže da gospodari š tim, onda 'stavi 'nomu ki je najstarejši pri hiži. Tak je pri nas.'" Svekara B. T. (Družilovec) bio je glava obitelji "dok je mogel", a onda "dok je već bil bolestan, star", prepustio je mjesto sinu.*

Rijetko je gdje kao kod A. P. (Črešnjevca) starijoj generaciji pripadala takva moć. Djed je određivao koji od unuka može dalje u zanat ili školu, a kad su se roditelji pokušali usprotiviti (nije najstarijeg unuka htio pustiti u krojački zanat), majka je prvo morala svadom natjerati oca da se zauzme za dijete. Što su uspjeli kod brata, nisu mogli ponoviti za A. P., koju je majka željela dati za krojačicu. Djed je ostao nepopustljiv: bila je najstarije žensko dijete i morala je pomagati kod kuće. Otac je zarađivao kao stolar, no zarada nije bila dovoljna za cijelu obitelj (kako je rekao u prepiri majci: *"A kak bum kad su še tate gazda!... Ja ne morem z hobličom svih uzdržavati."*), pa je većinu prihoda davala zemlja, koja je bila djedova. Baka je pak upravljala kućanstvom i toga se vrlo ljubomorno držala. Tek je na višekratnu djedovu intervenciju pokazala A. P., koja je bila pred udajom, kako pripremiti neka jela. *"Ni baka dala kuhaču z ruk. Baka je bila gazda."* Jedva je poslušala i djeda, uvjeren da joj žele *"uzeti gospodaru z ruk"*. Ostala je gazdarica i nakon djedove smrti. *"Tatek je preuzel gospodaru, kad je dedek umrl, a još je baka malo drmala... Tak su bili nekad stari ljudi, nisu dali z ruk, dok je mogel gibati."*

Kako godine nisu morale umanjiti autoritet žena, pokazuje i primjer obitelji Š. H. iz Lepoglavske Vesi, u kojoj je glava bila zapravo svekrva, koja je bila daleko sposobnija od svojeg muža. *"On najviše volil kravice, on je pasel, ona više gospodarila."*

Suzana Leček: "Nisu dali gospodararu 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Muž Š. H. je radio u kamenolomu iznad Vesi, a novac je davao u zajedničko domaćinstvo, dok je ona i dalje radila čipke, a zaradu joj je svekrva tretirala kao *osebunjak* koji je mogla trošiti na svoju djecu. (*"Kaj sam dobila za to malo čipke, za decu sam trebala, nie ona da bi saki dinar morala imeti."*) Novac koji su zaradili, zapravo je pripadao zajedničkom gospodarstvu, a što im je ostalo, smatrala je više dobrom voljom svekrve nego svojim pravom.

Ovdje bi trebalo spomenuti još nešto o čemu valja voditi računa: preuzimanje uprave ne treba jednoliko gledati kao trenutak za kojim svi mladi žude, barem ne da im se ostvari što ranije. Pokazuju to već i sjećanja kazivačica kako do udaje nisu naučile kuhati. Radile su to njihove bake ili majke, možda bi im one pokazale nešto osnovno, ali većina je dolazila u muževu kuću računajući da će ionako kuhati svekrva. B. B. iz Psarjeva došla je za mladu snahu u kuću u kojoj je uz muža živjela i njegova majka, po priznanju svih nesposobna za gospodarstvo, te mlađa sestra, još gotovo dijete. Preuzela je sve poslove koji su tradicionalno zapadali mladu ženu u složenoj obitelji: rad u polju, vrtu, pranje rublja, no uz to je morala biti majka muževoj sestri (*"kak da sam pastorče našla"*), no kao daleko veći teret doživjela je što su joj ubrzo dali i vođenje kućanstva, koje bi u uobičajenim prilikama i dalje pripadalo svekrvi. (*"Mene su z tim priviezali, da nisam nikam mogla. Morala sam doma voditi kućanstvo, se!"*) Ovdje je iznimno došlo do obrnutog poretka u kojemu je svekrva radila u polju, jer je još bila u punoj snazi, a B. B. je u polje odlazila samo katkad, kad su bili veliki radovi. Međutim, nije to smatrala olakšanjem, nego teretom neočekivane odgovornosti, koji je otežao prve godine braka. Ovakvo rano preuzimanje gospodarstva tamo gdje se živjelo zajedno, događalo se tek u iznimo, kao ovdje, jer svekrva *"ni bila razvita kak treba"*.

Mnogima je zapravo i odgovaralo da stariji, ako su se pokazali dobrim gospodarima, zadrže svoje ovlasti — a time i odgovornosti - što duže. Kad je u svojim osamdesetima umro otac P. P. iz Trstenika, a smrt nije bila baš neočekivana tim više što je godinama pobolijevao, P. P. je imao punih četrdeset godina. Promjena mu nije bila laka: *"Ja do tog dana opće nisam bil gospodarstvu priučeni. Bil sam potpuno nov. Otac je vodil, il išel za poslovima. Tak, ko da sam šegrt došel nekam, tak sam ja bil pri svome domu, dok se nisam priučil."* On je naravno znao sve raditi, ali upravljati svime i snositi odgovornost, bilo je nešto potpuno novo.

Izbor s kime živjeti. Iako je odlučivanje o poslovima, investicijama i kontrola novca svakako važan znak autoriteta, možda je najvažnija oznaka moći donošenje dugoročnih odluka o životima drugih članova obitelji. Iako u tome nisu bili posvema slobodni, pa su tradicija, običaji ili neki novi uzori igrali svoju ulogu, ovlasti starije generacije ipak su bile velike. Već je bilo govora o zapošljavanju mladih, slanju u školu i od kuće, izboru bračnog partnera (primanju novog člana), a sada ću se osvrnuti na još jednu, vjerojatno posljednju veliku odluku u tome nizu: odluku s kojim će od djece proživjeti posljednje dane (Leček, 1997; 1999a).

Obrazac ostajanja s najmlađim ili najstarijim djetetom u Prigorju i Zagorju je bio nepoznat. (*"Niema tu pravila, gdje se kak trefi."*) I. K. Glavnica Gornja) Nepostojanje

čvrstih pravila značilo je da postoji barem nekakva sloboda izbora, te da se odluka temelji na drugim načelima. Izbor je u pravilu pripadao starijoj generaciji, koja se redovno odlučivala za onoga s kime su se najbolje slagali i za koga su pretpostavljali kako će se o njima najbolje brinuti. Kriterij su znači bile osobne karakteristike, pa iako se ponekad biralo manje zlo, položaj je starijih olakšavalo što su ipak mogli birati. Dok se razmišljalo s kojim će se djetetom najbolje slagati, posebna se pozornost obraćala na to "*kak je teri ženu imal dobru*" (B. K. Čučerje). Kako to nisu prazne riječi, potvrđuju primjeri u kojima su snahe uspjele odvojiti od roditelja sinove s kojima su kanili ostati (B. S. Jerovec, B. B. Psarjevo Gornje).

Roditeljska odluka s kojim će od djece živjeti nakon podjele - donesena često još dok su djeca bila mala - određivala je životne putove mlađe generacije. Svekar A. K. iz Šestina izabrao je upravo njezina muža između četvorice sinova, da ostane kod kuće. Zbog toga mu nije dopustio ići u zanat, što je ovaj želio, ali je školovao dvojicu mlađih sinova (najstariji se zaposlio u gradu, iako bez škole).

Iako je to još u mnogim obiteljima bio izbor između sinova koji ostaju na zemlji i samo se odjeljuju, sve je češće ta odluka značila presudu tko može ostati, a tko mora otići u svijet. U zapadnom Zagorju, gdje su životne prilike postale najteže jer uz poljoprivredu nije bilo drugih dopunskih izvora prihoda, sve su brojnije bile obitelji u kojima su roditelji zarana birali koje će dijete ostati, a koje otići u zanat ili u svijet za slugu. Tendencija da starija, kasnije već i oženjena braća ostaju kod kuće i pomažu podizanje mlađih (istodobno primajući pomoć dok su i njihova djeca mala), mogla se opaziti posvuda. Treba napomenuti kako to nije nužno podrazumijevalo da će roditelji ostati trajno sa starijim sinom. Tamo gdje su djeca (sinovi) ostajali na posjedu, izbor se samo odgađao za neko kasnije doba. U životu su bile moguće obje inačice: da se stariji oženjeni brat odvoji nakon nekog vremena (B. B. Kustošija, A. K. Šestine, B. B. Psarjevo Gornje, B. S. Jerovec, F. K. Punikve), a u domaćinstvu ostaje novooženjeni mlađi brat, ili da ostane stariji, a mlađi se odvajaju nakon nekog vremena (F. Č. Čret, M. S. Mala Erpenja).

Bez obzira s kim od djece ostali, ako su ih imali u pravilu ne žive sami. Priličan je presedan bila odluka bake B. K. iz Čučerja da nakon sinovljeve smrti, zajedno sa snahom živi kod unuke. Otišla je na čuđenje sela, jer je još imala živa dva sina. ("*Ona je ostala z moju mamu, sama si je zabrala, mamu je najviše volela.... Još je sina imela živoga, al je rajši išla sim. Još veliju: 'Joj, pa kaj ideš tam, a sina imaš živoga!' — 'Marica otišla dole, Barica, ja njih imam rada, pak idem k njim!'.*") No, starica se bolje slagala s ovim dvjema i nije se dala nagovoriti na preseljenje sinu.

Odnosi su se mogli i tako urediti da se ne opredjeljuje za jednoga sina, nego boravi naizmjenice kod svakoga od njih. ("*Bila male z jednim, male z drugim... Pomagala ovomu, onomu, tak se preranila.*" B. K. Čučerje) Svekrva D. K. bila je po osam dana naizmjenice kod svakoga od svoje četvero djece. ("*Svaki smo ju osam dan imeli na brigi.*") Budući da je ostala udovica, morala se zaposliti, pa je sestri pokojnoga muža plaćala da drži svekrvu i njezinih osam dana. ("*Ja sam radila, onda sestra muževa*

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

- ja sam joj dost davala, samo da bi ona imala nju tih osam dan na brigi.") Svekar i svekrva J. Š. iz Budima također su po tjedan dana bili u svakoga od trojice sinova koji su ostali i podijelili očevinu.⁵

Ako je jedno dijete preuzelo svu brigu na sebe, smatralo se da za taj trud treba biti i nagrađeno s više zemlje. Bilo je uobičajeno "svoj diel dati onomu ki ga je ranił", pa ako su to bili svi, svi su i dijelili zemlju. Baka B. K. iz Čučerja nakon djedove je smrti "imala prave zeti diel, kak i saki sin, četrtinu, ali nie štuela. Rekla nek si dieca podieliju, da budu nje davali". Ona se odrekla svog prava uživanja u korist djece, koja su je uzdržavala do smrti. Svekrva se iste kazivačice odlučila za drugu mogućnost: ostavila je svoj dio mlađemu sinu, s kojim je ostala živjeti. Običaj je potvrdio i I. K. iz Glavnice Gornje. ("Komu sam ja na brigu, taj mora malo više dobiti... To po starinskom zakonu.") Otac J. Š. iz Budima dobio je više od svoja dva brata jer je ostao s roditeljima (sestre nisu ni računali, one su dobile uobičajenu opremu). ("Pol je tatino bilo, zato jer je tata sa starcima bil.") Sestre B. B. iz Psarjeva Gornjeg dobile su nešto zemlje kad su se udavale, a jednak je komad dobio i brat koji je otišao na ženino imanje. Mlađi brat, koji je ostao s roditeljima je "nasliedil sve, jer ih je doranił". Svekra i svekrvu B. T. iz Družilovca dohranio je mužev mlađi brat, koji je i dobio "još jemput tolko".

Mogućnost biranja imali su i oni bez djece, iako se obično ograničavala na nekoga iz uže ili šire obitelji. U tim su primjerima nerijetko uzimali izabranog nasljednika dok je još bio dijete, pa se time bliskost povećavala. Tako je brat B. B. iz Psarjeva Gornjeg otišao još kao dijete baki i ujni, nakon što je ujak poginuo, te ostao na tom posjedu. Dijete je bio i otac M. D. iz Rinkovca kad je prešao u stričevo domaćinstvo. Oni su ga i voljeli kao sina, a kazivačica se sjeća kako je "baka", inače sposobna žena i krojačica, još prije njegova vjenčanja spremala odjeću za buduću "unučad".

Izbor je pritom osim osobnih karakteristika imao još jedno ograničenje: biralo se gotovo isključivo između muških nasljednika (Vrtovec, 1980:43).⁶ Uz dominantno patrilinarno nasljeđivanje posjeda, dalje se držalo tradicionalnog patrilokalnog načela stanovanja, pa je žensko dijete ostajalo s roditeljima tek ako nije bilo muških nasljednika. U obiteljima svih kazivača događalo se upravo tako: roditelji su ostajali s nekim od sinova, a ako ih nisu imali, ostajala je jedna od kćeri, kojoj bi se netko priženio. Jedini primjer da je s roditeljima ostala kći, iako su imali još dva sina, iz obitelji je B. S. iz Jerovca. U jednog su sina bili s razlogom do kraja zaoštreni odnosi s ocem, zbog čega je isplaćen i otišao je u grad, dok je drugi iskoristio mogućnost biranja, pa nakon dužeg neslaganja izabrao otići na ženin posjed, što se moglo jer ona nije imala braće. Muško prvenstvo potvrđuje i primjer kazivačice A. P. iz Črešnjevca, čiji je prelaz ujaku bez

⁵ Ova su razdoblja mogla biti i duža, pa su se braća B. iz Sopnice (Sv. I. Zelina) dogovorila da majka ostaje u svakoga po 6 godina. Spor je izbio kad je jedan od njih nije želio preuzeti jer je i sam bio star, a i "radi današnje skupoće". Hrvatski državni arhiv, fond Zagrebačka Oblast 1924.-1929. Opći spisi Velikog župana (dalje: HDA, ZOVÉ), kut. 252, IX-2, 9.180/24.

⁶ U građi se navodi kako roditelji ostaju "s najdražim sinom". I. Vrtovec, Šestine. Stanovništvo i socijalno uređenje, Etnografski muzej, Znanstvena dokumentacija o narodnom životu na širem području Zagreba, br. 406, str. 20.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

djece već bio dogovoren, no odluku je u posljednjem trenutku omeo drugi majčin brat. On je bolju budućnost jedinog nasljednika, koju sam više nije mogao pružiti svojoj brojnoj djeci, izborio za svog sina. (*"Onda je on htel na svu silu da bu jen sin tu /s njim, op. S. L./, a na to drugo da bu drugi sin došel."*)

Bilo je i ljudi koji se nisu odlučivali na uzimanje nasljednika dosta rano, ili su pak možda i kasnije ostali bez njega. Oni su za primanja nove osobe (ili često već cijele obitelji) u domaćinstvo sklapali pogodbe, kojima su nastojali zaštititi svoje interese. Roditelji V. Z. iz Biškupca uzeli su na dohranu majčinu tetu, koja je živjela u Sv. Ivanu Zelini. Iako je imala pastorke, teta se u razmišljanju o budućnosti radije pouzdala u svoju obitelj i nećakinju s kojom se slagala (od bliže je obitelji imala samo dvije nećakinje). Obveza im je bila postupati s njom *"onak čovečanski"*, tako da se *"ne sme potužiti da joj ni dobro"*. Prve dvije godine su joj nosili hranu u njezin stan u Zelini (tamo se udala za dosta starijeg udovca, pa je i sama bila dugo udovica), a posljednje je dvije godine bila kod njih. Uzdržavanje im je platila svojom zemljom, koju je dobila kao miraz, a po mužu nije naslijedila ništa, jer je sve išlo njegovoj djeci.

Obitelj u koju se udala Š. H. iz Lepoglavske Vesi uzela je na dohranu svoje susjede: brata i sestru, koja nije bila sasvim zdrava, te njezina nezakonitog gluhonijemog sina. Iako nisu bili u rodu, dobro su se poznavali i susjedi su izabrali obitelj Š. H. kao najbolje rješenje. Dok su mogli, privređivali su i sami radeći na zemlji, a taj je brat povremeno zarađivao izrađujući drvene mužare. Obitelj H. i kasnije Š. H. preuzela je pranje rublja, pretežno i prehranu, kasnije sahranu dvoje starijih i doživotnu brigu o sinu (koja je trajala gotovo pedeset godina). Zauzvrat je njezina obitelj dobila njihov posjed: 200 čhv vinograda, 150 čhv oranice i oko 500 čhv šume. S obzirom na obvezu i posebice njezinu dugotrajnost, skrb nedvojbeno nije imala korijene samo u materijalnom interesu.

Dogovor o uzdržavanju i nasljeđivanju sa stranom osobom uvijek se potvrđivao ugovorom. Kad su doseljenici u Šestine, ostarjeli bračni par bez djece L., dogovorili dosmrtno uzdržavanje, tražili su da se kao jamstvo upiše u zemljišne knjige kako im po ugovoru pripada skrb *"sastojeća se iz hrane, odijela, te u slučaju bolesti liječnika, a u slučaju smrti pristojne sahrane po seoskom običaju"*.⁷ Ako se ne bi slagali, stranke su mogle prekinuti ugovor. F. R. iz Čučerja sjeća se svog bratića koji je prešao u domaćinstvo susjedovo (koji mu nije bio rod) nakon što je starac prekinuo sa svojim nećakom. Bilo je to nakon bezazlene šale koju je shvatio kao veliku uvredu, vjerojatno strahujući da bi odnos mogao postajati samo gori.

Naravno, kako su za sporazum potrebne dvije strane, čak i kad se ostajalo s vlastitom djecom, pitalo se i mlade. Oni su pristajali ili zbog osjećaja obveze i povezanosti s roditeljima ili potaknuti obećanjem većeg nasljedstva, a ponekad čak i prijetnjom kako bi mogli izgubiti veći dio. Otac A. B. iz Stenjeva prvo se priženio njezinoj majci, jer je imala još samo mlade sestre. No, na očev nagovor, ili bolje prijetnju, kako će prodati zemlju, vratio se na očinstvo s kojeg su ostala braća otišla

⁷ Općinski sud u Zagrebu. Zemljišnoknjižni odjel, Zemljišne (gruntovne) knjige — Šestine (OSZ-ZO, GKŠ), III, ul. 74.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

privučena poslovima u Zagrebu. Većina seljaka u prigorskim i zagorskim selima nije mogla birati kao stričevi A. B., pa je ovakva "ucjena" kako bi netko od djece ostao na očevini bila iznimka.

Izbor gdje stanovati. Razliku između toga ostaju li starije osobe živjeti s jednim od sinova (djece) ili nakon njihove ženidbe i odlaska neko vrijeme žive sami, a prelaze u domaćinstvo nekoga od oženjene djece tek kad ih pad fizičke snage ili smrt jednoga od njih na to prisili, uočio je Eugen A. Hammel (Hammel, 1995:109). Iako se u većini istraživanih domaćinstava može prepoznati prvi obrazac, nije bila sasvim isključena ni druga mogućnost. Maćeha A. K. iz Šestina ostala je sama na posjedu, uživajući svu zemlju do smrti, a nakon toga su je kćeri podijelile na jednake dijelove. U obrađivanju su joj nešto više pomagali najmlađa kći i njezin muž (njezina prava kći, što su smatrali najlogičnijim), koja se i udala u "bolju" kuću, pa su imali zapregu. Nije se razmišljalo da bi jedna ostala na gospodarstvu, jer je svaka bila potrebna u novom domaćinstvu, a nitko nije mogao isplatiti ostale. (*"Kad su tri zetovi gledali da dobiju dinare, a nije novci bilo."*) Maćeha nije nikad prešla u kćerino domaćinstvo, jer je mogla raditi i voditi vlastito domaćinstvo gotovo do smrti. Svekar i svekrva iste kazivačice živjeli su u staroj kući i obrađivali zemlju sina koji je otišao u grad, a A. K. i muž, koji su si u dvorištu podigli novu kuću, ipak su im pomagali i u poslovima i kasnije u prehrani, iako za to nisu ništa posebno dobili.

Primjeri (kao u maćehe A. K.) da su u obitelji samo kćeri i da sve odu od kuće, ipak su bili rijetkost. Češće je starija osoba ostajala u domaćinstvu s nekim od djece. U skućenim stambenim prilikama, kad se živjelo u malim kućicama, često samo s jednom prostorijom u kojoj svi spavaju, nije moglo biti govora o odvojenom stanovanju. No, ako je bilo mogućnosti, starije su osobe rado živjele odvojeno (što je uglavnom značilo u istom dvorištu, ali zasebnoj prigradnji ili kući), koristeći samo djelomičnu pomoć mlađih (usp. Elman, 1998:420-421). Najprije im je trebala pomoć pri radovima na zemlji, ali i u kućanskim poslovima, uglavnom u pranju rublja (koje je teži fizički posao), a na posljeticu i u kuhanju, znaku zajedničkog domaćinstva. Majka D. K. iz Šestina ostala je sa sinovima, ali je živjela posebno u staroj kući, dok su oni sebi podigli nove u zajedničkom dvorištu. Radila je dok je mogla, pomagala svima, a sinovima je *"odala jest, tu je gore bila među njima ciele dane"*, zadržavajući barem nešto svoje samostalnosti u odvojenom stanovanju. Djed M. S. iz Male Erpenje živio je u staroj kući kraj koje je njegov otac sebi podigao novu (što obično nije značilo veću, pa se i ovdje radilo o kućici s dvije prostorije i prozorima *"tek tolko da ste mogli glavu van progurat"*).

Prema nekim bi se izjavama moglo naslutiti kako to nije bio izolirani primjer: starci su radili dok su mogli, a tek kada nisu mogli dalje, priklanjali su se jednomu od nasljednika. (*"Zemlju su delali dok su mogli. A kad nisu mogli, jedan je hmrl, onda starica bila s nekerem."*) B. K. Čučerje) Koliko je to moglo biti osjetljivo pitanje, a ujedno i koliko je jaka običajna moralna obaveza djece prema ostarjelim roditeljima, nagoviješta odnos iste kazivačice prema vlastitoj svekrvi. Prema dogovoru pri podjeli, svekrva je izabrala ostati s mlađim sinom, ali su se kasnije odnosi očito pogoršali, pa je pokušala prijeći kazivačici. B. K. je odbila, jer to bi povuklo spor s muževim bratom,

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

koji bi se osjetio optuženim da ne obavlja svoje dužnosti ili dio preuzetih obveza. (*"Onda je mama bila pri N., pak je biežala k meni. Onda sam rekla: 'Ja vam boum jesti dala saki pout kad boute štieti, al vi bute pri N. Ja neću da boute vi išli k meni, da'bi mene N. mrzel, ili njegva žena... Oni bi se srdili da sam ju ja spountala...'"*) Opredjeljivanje staraca bilo je posebno osjetljivo ako su djeca bila u svađi, kao u obitelji I. H. iz Blaguše. Otac i stric posvadili su se prilikom diobe, pa stric nije više razgovarao s majkom, nakon što je ona odlučila živjeti s ocem kazivačice. (*"Ona je k nama došla. Još 26 godina j' bila živa i nije se š njom razgovaral. I umrla je i nije se razgovaral."*)

STARCI I RAD

Starost donosi sa sobom neizbježno slabljenje i gubljenje tjelesne snage, što se u seljačkom domaćinstvu, zasnovanom na tjelesnom radu, odmah odražava u promjeni poslova koje obavlja pojedini član. Moglo bi se pretpostaviti kako je pad radne sposobnosti povlačio za sobom i bitne promjene u statusu obitelji, no istraživanje je pokazalo kako je to samo donekle točno.

Dob u kojoj se prestajalo obavljati teže fizičke poslove nije se nužno morala poklapati s početkom starosti. One najteže, kao oranje, koljenje ili za žene pranje rublja, prestajalo je često čim bi ih mlađa generacija mogla preuzeti na sebe, što je moglo biti već u četrdesetim godinama, znači prije no što bi ih na to natjerala vlastita nemoć. Niz godina su još mogli obavljati druge važne poslove za gospodarstvo, ne samo većinu poslova u poljoprivredi, nego i upravljati cjelokupnim obiteljskim gospodarstvom. Tek je duboka starost bitno ograničavala radni doprinos, a i tada su obavljali barem manje poslove, primjerice pričivali djecu, otišli na pašu, donijeli potrebno povrće s vrta, podvorili blago, očistili grah. Vraćali su se tako na poslove s kojima su počinjali u davnim djetinjim godinama. (*"Z motiku išel dok je mogel, onda doma, odmaral se, ki je još kakovu moč imel, je na polje išel. Doma diete če je pripazil, hižu pazil, pak se sigurnije na njivu išlo."* J. Š. Budim; *"Deda je znal košaru bažula donesti, ovak po zime, i znali smo deca z dedom triebiti."*, *"Mi deca...na pašu smo s kravami, i stari dedeki su znali iti."* I. K. Glavnica Gornja; svekar Š. H. iz Vesi bio je *"najviše oko toga blaga, kukuruzicu ružil, graek trebil, mlel, doma smo meli žrvenj, dedek je to volil mleti, pa kad je imal priliku je samlel jednu korpicu"*.) Stariji su obavljali lakše poslove oko kući one koji su tražili manje hodanja, a teži poljski ili udaljeniji poslovi ostajali su mlađima (Banek, 1994:42). Postupno sužavanje poslova do onih najlakših u blizini kuće bilo je i svojevrsna, iako vremenski individualna, razdjelnica životnih dobi, koja je dijelila doba mladosti i zrelosti - u kojima se moglo obavljati sve fizičke poslove - od djetinjstva i starosti, kad to još ili više nije bilo moguće. Iako je ovakav tijek zbivanja bio najčešći, nije bilo isključeno da gospodarska nužnost ili volja za radom produže radni vijek. Tast P. P. iz Kašine radio je najteže poslove sve do kraja života, iako je još u mladosti izgubio nogu i morao se oslanjati na protezu koju si je sam napravio. (*"Cieli dan je hodal za plugom, konje teral. I do zadnjeg je mogel, 83 godine! I bez batine je hodal."*) Djed M. S. iz Male Erpenje bavio se kirijašenjem, prevozeći ciglu iz Pregrade. Na tome je poslu i umro, a bio je već dobrano u svojim sedamdesetim godinama.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodarar' z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Prestanak s težim poslovima, nije značio da starija osoba postaje nekorisnim članom domaćinstva. Poljoprivredno je domaćinstvo pružalo dovoljno mogućnosti za lakše poslove, koje su mogli preuzeti. U sustavu u kojem je radna sposobnost bila jednim od glavnih činitelja društvenog statusa i ugleda, bilo je to na obostranu korist: stariji su i dalje ostajali korisni članovi domaćinstva, a mlađi su mogli više vremena odvojiti za teže poslove, ili poslove izvan domaćinstva. U domaćinstvu P. P. iz Trstenika majka je ostajala kod kuće kuhati, a mlađi su radili teže poslove ili poslove koji su donosili toliko potreban novac (ili pak oslobađali domaćinstvo nužnosti da potroši novac). Tako je njegova supruga radila u vrtu i na polju, a sestri je ostajalo slobodnog vremena za pripravljanje opreme za vjenčanje, koja je za domaćinstvo predstavljala ozbiljan izdatak.

Pravilo je bilo da visoka životna dob nije značila i poštedu od radova, nego se radilo dok se moglo i što se moglo. Nekoristan član bio je nezamisliv teret za sve, pa su to i sami starci tako doživljavali. (*"A ljudi su radili makar su stari bili. Su imali koristi svi od njih, na pašu su išli, a žene su kuhale. Svejedno su delale kak i mlade. Ja sam imala deda, 97 godina i još je blago naganjal. Jedino ak su bili bolesni, kaj nisu mogli z kreveta."* R. Š. Vučilčev) Najvećim se zlom i dalje smatrala duža bolest i nemoć koja bi ih privezala uz krevet, jer je to i za ostale ukućane, ionako često preopterećene radom, bio iznimno težak teret (Belicza, 1997:289-290). U situaciji od koje su svi strahovali, starci su od člana koji barem nekako pridonosi gospodarstvu, postajali oni koji vežu druge i time "štete" obiteljskom gospodarstvu. Većina kazivača doživljavala je kao olakšanje za obje strane iznenadnu smrt ili kratko bolovanje (do nekoliko tjedana) staraca u svojim obiteljima. Bolest je u uvjetima bez današnje medicinske pomoći (liječniku se rijetko išlo jer je bilo skupo) imala i sasvim drugi značaj. Dok se moglo, radilo se, bez obzira na manje bolove i slabosti, a smrtnost je još uvijek bila razmjerno visoka. (*"A prije smo bili zdravi, onda je došla bolest i od toga se umrlo."* A. P. Črešnjev)ec)

Čak kada su mlađi radili teže, pa i važnije poslove, starci su ipak mogli zadržati upravljanje gospodarstvom u svojim rukama. Jedan je od razloga i u tome što težina nije bila jedini kriterij važnosti. Sposobnost organizacije poslova, poznanstva, umijeće trgovanja mogli su dugo očuvati status starijih. Primjerice, tast P. P. iz Kašine bio je gazda do zadnjega, pa iako je ovaj zarađivao radeći izvan domaćinstva s konjima (što se cijenilo jer je nosilo novac kojega na selu nikad nije bilo dosta), sav je novac davao puncu. Ovaj je organizirao sav posao na gospodarstvu i usklađivao rad pojedinih članova obitelji, što je ipak bilo važnije. (*"Ja kad sam zaradil s konjima, došel doma, dedi sam dal. Ak sam trebal već v jutro dobiti natrag, al sam na večer dal."*) Svekruva Š. H., koja je bila stvarni gazda u kući, kuhala je (što je bila najcjjenjenija ženska dužnost) "*dok je bila živa*" (usp. Ivančić, 1997:62-64). Ne samo da je znala dobro rasporediti poslove na gospodarstvu, nego se razumjela i u sve što su trebali izvan njega: ona je bila ta koja je išla sklapati poslove na sajmove ili na sud kad su imali spor sa susjedom (Š. H. Lepoglavka Ves).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Ali čak su i obični poslovi u domaćinstvu dobivali novu vrijednost, ako ih mlađi nisu vremenski stizali obavljati. A. K. iz Šestina se sjeća vremena kad su već bili odijeljeni od muževih roditelja, ali su još živjeli na zajedničkom dvorištu intenzivno se međusobno ispomažući. Ona je, naravno, pomagala u težim poslovima, npr. pranju rublja. Svekrva joj više nije određivala što mora napraviti, nego bi samo spomenula kako "*ima vieša*", a ona je već znala da to znači da ga mora oprati, jer su joj trebale svekrvine usluge u drugim poslovima. Budući da je svakodnevno nosila mlijeko u grad, svekrva bi je ponekad zamolila da odnese mlijeko mlađem sinu (svom šogoru), koji je živio u udaljenom kraju Zagreba. Iako je to bio strašan teret, morala je poslušati, jer joj je svekrva htjela pričuvati kćer, napojiti krave na vrijeme (priređenom vodom!), a katkad je skuhalo, kad nje ne bi bilo cijeli dan u kući. ("*Tak su me gnjavili, svi su me dosta namučili... Nis mogla reći ne, jer mama mi je rekla: 'Daj, bum ti ja krave napojila'... Bila je tak dobra da je znala skuvati.*")

VLASNIŠTVO NAD ZEMLJOM.

Uz gospodarske sposobnosti još je jedan čimbenik bitno utjecao na položaj starijih osoba u složenoj obitelji. Bilo je to njihovo pravo na donošenje posljednje u nizu velikih strateških odluka u životu, iako se zapravo odnosila gotovo isključivo na muškarce: odluka o podjeli zemlje. Građansko nasljedno pravo predviđalo je, istina, jednaku podjelu imovine između nasljednika, ali je i ostavljalo posjedniku (u ovom slučaju zemlje) veliku slobodu u raspolaganju ostavštinom. Ograničavala ju je tek institucija nužnog dijela, koji je morao ostaviti nasljednicima (iznimke nisu ovisile o odluci vlasnika). Istraživanje je, međutim, potvrdilo kako je slobodno odlučivanje uveliko sužavalo tradicija običajnog nasljednog prava s jedne strane, te gospodarske mogućnosti s druge. Iako je načelno starija generacija određivala tko će od djece što dobiti, u životu su se uglavnom držali običajnog prava po kojem se zemlja dijelila na jednake dijelove (barem između sinova). No, čak i unutar tako skučenoga prostora odlučivanja ostajalo je dovoljno slobode za odluke o tome hoće li neki od sinova otići, kada će se moći odijeliti, o eventualnom dijelu zemlje za sestru (koja je prema zakonu trebala dobiti jednako) ili kako podijeliti pojedinu česticu malih i razbacanih seljačkih posjeda.

Odjeljivanje oženjenih sinova. Istraživanje je pokazalo kako je većina seljaka Prigorja i Zagorja između dva svjetska rata živjela u obiteljima čiju se strukturu može nazvati "privremenom složenom obitelji" (Leček, 1999b:295-301). Oženjena djeca (sinovi) ostajali su živjeti s roditeljima još neko vrijeme, barem dok su njihova djeca još bila mala, a kada bi se procijenilo da mogu ili da im je bolje živjeti samostalno, tražili su odjeljivanje. Pritom je netko ostajao živjeti s roditeljima ili je briga o njima dogovorena drukčije. Pokušala sam pokazati kolika je bila uloga starijih pri odjeljivanju djece, što se najbolje očitivalo u mogućnosti da se usprotive odjeljivanju sinova, koje je već postalo običajem (iako ne odgovara starom zadružnom načelu) ili, upravo suprotno, da sami zatraže da djeca odu "na svoje".

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Kad je nakon vjenčanja najstarijega brata muž A. K. iz Šestina zatražio podjelu, njegov se otac isprva protivio, ali je napokon zemlju podijelio na jednake dijelove. Ipak, nije im dopustio graditi kuću na udaljenijem zemljištu, gdje su željeli, nego su morali u zajedničkom dvorištu. Djed im nije dopustio da odu, jer je računao na njihovu pomoć u starijim godinama, jer je znao da preostala trojica sinova neće htjeti ili moći (dvojica su radila u gradu). (*"To nije bilo da si ti gospodar sebi. A moj muž je odmah videl kak smo se oženili, da ne bu drugoga, nek da moramo šparati puno, da bumo kuću delali. Deda je rekel: 'Ja ne bum nikome delal, budite tu.'"*) Odvojili su se djelomično, a i to uz svađe. (*"Onda kad smo sebi štalu delali, onda su se sin i ćaća posvadili, onda je rekel ćaća mojemu gospodaru /mužu, op. S. L./: 'Dielaj si štalu i imaj kravu i budi za sebe.'"*) Svekar je vrlo teško puštao sina od kojega je očekivao da s njim održava gospodarstvo. Ponašao se prema obrascu po kojemu roditelji biraju koji sin ostaje s njima na zemlji (oni su stvarno izabrali njega i ženu radi radišnosti i dobrih naravi), ali prepustio mu je jednako zemlje kao braći koja su imala osnovne izvore prihoda u gradu, očito ne razumijevajući promjenu vrijednosti zemlje. Kako će se dijeliti zemlja, osmislio je svekar sam. (*"To je podielio tak tajno, da nismo niš znali. On je samo naviek išel na Polanjščak, a to si je promišljavao da bi delil."*) Kao samovlasnik (iako nije bio upisan u zemljišne knjige, ipak nikomu nije padalo na pamet da mu to ospori) mogao je slobodno raspolagati svojom zemljom što je potpuno iskoristio, upravljajući svojevolumno životima mladih članova obitelji. Našao se u procijepu u kojemu su se nalazili i drugi: između onoga što je poznavao kao stare običaje, kako zemlju treba razdijeliti jednako između sinova, a oni moraju skrbiti o roditeljima, te novih prilika koje je vidio da im pruža grad. Iako je kao samovlasnik mogao drukčije podijeliti, postupio je prema tradiciji, čime je zapravo oštetio sina kojeg je prisilio ostati na zemlji.⁸

Gotovo se podrazumijeva kako je poticaj odjeljivanju redovno dolazio od mladih, što učvršćuje tada već uobičajeno pravo da mladi još za očeva života mogu zatražiti svoj dio. Ovo je pravo bilo utemeljeno na uvjerenju kako je zemlja koju će naslijediti već donekle sinovljeva, što je očito bilo potpomognuto zadružnim osjećajem zajedničkog prava vlasništva. Zajednički život nakon sinovljena vjenčanja smatrao se ne samo sinovskom obvezom prema roditeljima, nego i roditeljskom da sinu koji je uložio svoj dugogodišnji rad u domaćinstvo pomognu osnovati vlastitu obitelj (Rucner, 1936:61). Do odjeljivanja je stoga dolazilo obično na traženje sina koji se smatrao sposobnim započeti samostalan život, što je bilo čim bi djeca malo odrasla ili ako bi se oženio mlađi brat, pa je zadovoljavanje raznih interesa postajalo preosjetljivim zadatkom. Roditelji su na to mogli sporazumno pristati ili ne dopuštati. Često su, međutim, mladi sami odbili odjeljivanje, koje je nosilo i gospodarski rizik.

Tast P. P. iz Kašine predložio mu je nedugo nakon vjenčanja da uzme svoj dio (veći dio bi zadržao za sebe i mlađu kćer, koja još nije bila udana), ali je P. P. odbio. (*"Kad sam došel sim, rekel je pokojni tata: 'Znaš, bumo ti dali osebitje, ne buš bez*

⁸ Građanski zakon (a bio je na snazi još uvijek onaj iz 1852.) predviđao je umanjivanje ostavštine nasljednicima koji su na neki drugi način već dobili dio imovine (miraz, kapital za posao i sl.), ali odluku hoće li se to uračunavati ili ne, ostavljao je volji roditelja (čl. 792, čl. 793.) (Rušinov, 1891:194-198).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

dinara.' Onda sam ja rekel: 'Ne, zajednički bumo gospodarili i trošili. Kad bi ja imal osebitje, tu bi samo greh bil.'") Iako je to prikazao kao poštivanje tradicije i izbjegavanje mogućih nesporazuma, zapravo se plašio drugoga: "I ak mi ne bi dost bilo, bi mi on rekel: 'Imaš svoje...'"

Odjeljivanje roditeljskom voljom očito nije bio izdvojeni primjer, a reakcije djece pokazuju koliko su i njima te prve godine zajedničkog života bile važne. Kad se B. B. iz Kustošije udala, živjela je s muževim ocem, njegovu dva brata i sestrom. Gazda je bio svekar, koji je organizirao posao, određivao što će se koji dan raditi, a napokon ih i odijelio. Načinu na koji je podijelio zemlju nisu mogli prigovoriti ("Onda mi je on dal, nemrem reći da mi je krivo napravil."), ali odluka da odu, došla im je prerano. Otišli su žaleći za zajednicom koja im je olakšavala položaj dok su djeca bila mala. Pritisak je dolazio od muževe braće, koji nisu htjela raditi "za njegovu diecu (B. B. Kustošija). Svekar J. H. iz Blaguše praktički je otjerao nju i muža jer je i sam imao malu djecu iz drugoga braka. Za mlade je to bila gotovo očajna situacija, posebice jer je i način na koji je dijelio zemlju bio izrazito nepovoljan (točan u mjerama, ali je njihov udio bio sveden na uske trake na raznim stranama razbacane zemlje). ("Mene je sveker moj podelil, odmah na kraj hitil, nek bumo sami... Stiral nas je! Ja sam se plakala da neću iti!")

Za razliku od nje, D. K. iz Šestina se uspjela odvojiti od svekrve (koja je voljela popiti i bila loša gospodarica) i još neoženjene muževe braće već u prvoj godini braka. Iako je razdvajanje izazvalo velike svađe, izgleda čak i fizičko obračunavanje, bila je presretna, jer je od "prvog dana bila svoj gazda. Kaj sem znala-jesem, kaj nisam — ja sem šutela, nis nikoga pitala". Učila je na greškama ili se pokušavala prisjetiti kako je vidjela kuhati svoju majku. Prva je godina bila iznimno teška jer osim posebne kuće i zemlje nisu imali ničega, ali je svejedno doživjela olakšanje odvajanjem od obitelji u kojoj nije bilo dobro zajedničko gospodarenje. ("Mi smo takvi siromahi bili kad smo se oženili!... On je tukel taj šuder, ja sam vieš prala... Pokle smo si već kupili pajceka, imeli smo kolinje, sve sami za godinu dan!")

Lošije odnose mogli su si dopustiti oni koji su se imali kamo odvojiti, a katkad su ih i namjerno pogoršavali kako bi natjerali starije da ih odijele. Tako je šogorica B. B. iz Psarjeva Gornjeg bila vrijedan radnik, ali se nije ustezala podsmjehivati svekrvi. Muž (brat B. B.) je bio miran čovjek i nije uspijevao stati između njih i svojim autoritetom smiriti ženu (što je inače bilo pravilo, kako svjedoče B. K. iz Čučerja i P. P. iz Trstenika). Nakon razdoblja svađa uspjela je navesti muža da odu na njezinu zemlju, što je bilo moguće jer je imala samo sestre. Kao sin koji je trebao naslijediti očevinu, on na to bez svađa sigurno ne bi pristao. Gotovo je identično bilo s bratom B. S. iz Jerovca. U njih je postupak bio tim neobičniji što je na kraju kao nasljednica ostala kći.

Nasljeđivanje zemlje. Autoritet se gotovo do smrti temeljio na pravu roditelja da slobodno dijele svoju imovinu, dok su ograničenja izlazila iz prava djeteta da dobije nužan dio i potrebe roditelja da zemlju ostave nekomu svomu, koji će o njemu brinuti kad to sam ne bude mogao. Ostaviti zemlju djeci smatralo se roditeljskom obvezom, a naslijediti je pravom, ali i obvezom djece. Podjela je mogla biti dogovorena razmjerno rano, ali sve do smrti roditelja i konačnog razrješenja nasljednih prava s braćom i

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

sestrama vlasništvo nije bilo sasvim sigurno. Sve dok je bio živ vlasnik zemlje, mogao je sastaviti drukčiju oporuku, što je i bila njegova glavna zaštita u posljednjim godinama. Iako se sinovima u načelu davalo jednako, a kćeri su bile one koje su ovisile o dobroj volji roditelja, čak je i ovo pravilo, iako iznimno rijetko, moglo biti narušeno. (O jednom takvom primjeru u Šestinama, pričalo se godinama kao o velikoj nepravdi. A. K. Šestine)

Pravilo je jasno, no živi ljudi su oni koji bi ga se trebali pridržavati, pa se u stvarnosti moglo susresti štošta. (*"Ima diece koji su lakomi, pa oće više nek ga ide, ima starac kaj jedno diete više ima rad."* I. K. Glavnica Gornja) Dok je u jednih otac napravio oporuku *"tak da smo svi bili zadovoljni"* (I. K. Glavnica Gornja), u drugih su bolne svađe tjerale jednu ili obje strane da se na razne načine bore za svoje interese. Zapisane oporuke zapravo su bile rijetke jer ih ni tradicija nije poznavala, a osim toga — unatoč pravima vlasnika zemlje na slobodno raspolaganje posjedom, koja su proizlazila iz građanskog prava — većina i dalje nije doživljavala kako može svojevolumno raspoređivati tko će što dobiti, nego se držala običajnog prava (Matanić, 1933:83).

Vlasništvo nad zemljom produživalo je autoritet starije generacije, a u dubljoj starosti postajalo je sredstvom osiguranja odgovarajuće skrbi nasljednika. J. H. iz Blaguše sjeća se kako je *"tata moral raditi, da ne bi deda dal njima /očevim sestrama, op. S. L./, bi bile još htiele. Baka uvijek govorila: 'Nemoj, viš, puno diece ima!'"* Iako su sestre bile starije i već dugo udane, mogućnost kako bi otac ipak mogao promijeniti mišljenje i u oporuci ostaviti i njima nešto, bila je stalna prijetnja sinu s kojim je živio.

Skrb o roditeljima smatrala se i moralnom obvezom, no kako je stvarnost nerijetko daleko od idealne zamisli, stariji su se nastojali zaštititi na druge načine. Kad se s nasljednicima nije mogao postići dogovor s kojim bi svi bili suglasni, ili se zemlja željela podijeliti nejednako, ili pak ostaviti drugomu (ako nema vlastite djece), obično se sastavljao darovni ugovor. Njime se na nasljednika mogao prenijeti cijeli posjed, no češće se još jedan dio zadržavao sebi. Za svaki se slučaj preuzimanje i tada uvjetovalo dobrim postupkom, pa je nasljednik na žalbu starijeg vlasnika još uvijek mogao biti izbrisan iz vlastovnice u zemljišnim knjigama. Staromu je vlasniku, iako je nakon sklapanja ugovora bio upisan samo kao doživotni uživatelj u teretovnici, ipak ostajalo pravo da na svoj poticaj poništi darovnicu i uspostavi prvobitno stanje.⁹ Zahvaljujući tomu *"onda su bili većinom dieca dobra"* (A. K. Šestine).

Darovne ugovore kojima vlasnik zemlje (najčešće otac) ostavlja posjed sinu ili sinovima nalazimo posvuda, ali treba napomenuti da, iako nisu iznimke, nisu niti pravilo. U većini je obitelji ovo pitanje rješavano osobnom nagodbom, koja je mogla biti zapisana, ali kao privatni dokument. Službeni ugovori koji se unose u zemljišne knjige sklapaju se u složenijim situacijama, ali vođeni istim načelima kao i ovi dogovori o kojima više nema svjedočanstva, pa vjerujem da mogu biti dovoljnim prikazom slike stvarnoga stanja.

⁹ Neki autori ističu kako su ugovori mogli štiti i drugu stranu (mladu generaciju) obećavajući naknadu zbog nemogućnosti zajedničkog života ili sklapanjem ugovora na određeno vrijeme (Klassen, 1999:42).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Prenošenje imanja službenim ugovorom na sina nasljednika, čija obveza postaje novčana potpora ili materijalna skrb (naturalna davanja i osobna briga koliko treba), tradicionalno je uvriježena u nekim austrijskim i češkim krajevima (*Ausgedinge*) (Mitterauer, 1990:95-98). U prigorskim i zagorskim selima tradicija je bila drukčija: nasljeđivali su svi sinovi, a nije bio poznat ugovor kojim bi mlađa generacija, koja sve preuzima, jamčila starijima svojevrsnu "mirovinu". Iako se između dva rata javljaju neka rješenja koja mogu podsjetiti na inače nepoznat austrijski model (primjerice ugovor s jednim nasljednikom), pretežu ipak tradicionalna načela i regionalne osobitosti: sporazum s više nasljednika, a i to ne kao konačna predaja zemlje i vlasti, pa stariji ostaju aktivni koliko god dugo mogu, ako ne na zajedničkoj zemlji, onda na svojem dijelu. Pojava ugovornog obvezivanja djece prema ocu ipak je iznimka, vjerojatnije kao posljedica nesigurnosti i traženja načina novog usuglašavanja raznih interesa u razdoblju intenzivnijeg prestrukturiranja obitelji.

Osnovni oblik osiguranja bio je ne razdijeliti svu zemlju, pa je otac obično pri odjeljivanju sinova sebi ostavljao jednak dio, ali mogao je, kao u obitelji K. u Šestinama, sebi ostaviti pravo doživotnog uživanja manjeg dijela nekretnina (oko 450 hvati, dok je cijelo imanje imalo oko 3.500 hvati, ne uključujući šumu).¹⁰ Sinovi su očito za očeva života preuzeli imanje, ali uz obvezu brige o ocu, čime je zapravo uvjetovano nasljeđivanje i preostalog djela.

Kad je L. F. darovnicom ostavljao zemlju dvojici sinova, obvezao ih je da uzdržavaju njega i ženu "*pristojnim stanom, odijelom, rubeninom i obućom*" uz što su dužni "*davati svaku potrebitu njegu, a u bolesti liečničku pomoć i liekarije*". Roditeljima su morali davati i pola uroda iz vinograda, a posjed nisu mogli bez dopuštenja otuđiti ni opteretiti (zajmom).¹¹ Obveze su se u pravilu točno precizirale, kako se kasnije druga strana ne bi pozivala na ugovor kojim neželjena obveza nije predviđena. M. P. je stoga nabrojio sve što je smatrao nužnim (hranu, liječenje, odjeću, obuću) i dodao kako moraju biti "*staležu primjerene*".¹²

Dok je većina navodila što sve očekuje od onoga komu predaju zemlju, u nekoliko je primjera uzdržavanje izraženo godišnjom novčanom isplatom. P. Z. (Jerovec) je predala imanje sinu, a zauzvrat tražila godišnje svotu od 150 din. Posjed je procijenjen na 2.500 din, pa je očito riječ o krajnje siromašnom domaćinstvu u kojemu je sin vjerojatno morao ići drugdje za zaradom, pa mu je i novčana isplata bila lakša, a za staricu sigurnija.¹³ Kad je S. G. (Žarovnica) prepisao posjed vrijedan 4.000 din (opet siromašnije domaćinstvo) na unuka, od njegova je oca (zeta) dobio jamstvo na godišnju isplatu u visini od 400 din. Kako nisu živjeli zajedno, pa je obaveza u materijalnoj pomoći bila neizvediva, novac je trebao biti sredstvo koje će donekle osigurati darodavca.¹⁴

¹⁰ OSZ-ZO, GKŠ I, ul. 14.

¹¹ Općinski sud u Ivancu. Zemljišnoknjižni odjel, (dalje: OSI-ZO) Spisi 1922., 952/Z.

¹² OSI-ZO, Spisi, 1922., 1.066/Z. "Staležu primjereno" podrazumijevalo je i normalnu predaju zakonitog dijela nasljedstva. Zakon je inače razlikovao "pristojno" uzdržavanje (kod obaveza "staležom primjerenih") i "potrebno", kad se obveza svodila na nužne, svakodnevnne životne potrebe (Rušinov, 1891:200).

¹³ OSI-ZO, Spisi, 1936., 994/36.

¹⁴ OSI-ZO, Spisi 1936., 1.021/36.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

Jednakim su ugovorima pribjegavali bračni parovi bez djece. Oni su se možda i lakše odlučivali na prekid ugovora. T.V. (Jerovec) i njegova žena za svega su osam mjeseci "uvidjeli da je među nama zajednički život nemoguć", pa su se vratili kući. Nesuđenom su nasljedniku vratili 715 din, koliko je potrošio na preseljenje, a on je njima predao zemlju i 2 vagana žita, 1 kg masti i 50 komada opeke, o čemu se vodila pomna evidencija.¹⁵

Ovo pravo da stariji prekinu ugovor, nije imalo samo dobru stranu osiguravanja starije generacije već se moglo izvrnuti u nepravdu prema mlađoj. Pravo doživotnog uživanja, koje je zapravo uskraćivanja stupanja u posjed mlađima, išlo je toliko daleko da je ostarjeli otac mogao izbaciti s posjeda sina, koji je proveo cijeli život kod kuće, ulažući godine rada.¹⁶ Za A. K. iz Šestina, koji je prvo kupoprodajnim ugovorom prepustio dio zemlje sinovima (1928.), a već 1933. zatražio proglašenje ugovora nevaljanim, sud je procijenio kako su interesi djece ugroženiji i odbio poništiti ugovor.¹⁷ Mladi su se stoga pokušali štititi tako da su tražili odricanje od prava opoziva darovnog ugovora, na što je i pristao T. K. (Jerovec)¹⁸ kad je predavao posjed sinu. Drugi je način bilo sklapanje kupoprodajnog ugovora, čime je vlasništvo trajno i nepovratno prelazilo u ruke kupca, ali je ovaj tip ugovora vrlo rijedak.

Udovice. Dok su muškarci u pravilu bili vlasnici zemlje (upisani u vlastovnicu) na koju su polagali pravo potpunog uživanja do smrti (čak i ako je predaju darovnicom, kao što smo upravo pokazali), položaj je starih žena bio bitno drukčiji. Mnoge od njih nisu uopće imale svoju zemlju, jer je mogućnost da naslijede barem manji dio u doba kad su se udavale bila još manja nego u međuratnom razdoblju. Ako su ipak nešto posjedovale, to je bio znatno manji dio, a po tipu najčešće livada ili šuma. Čak i na te su čestice muževi često upisivani kao suvlasnici. Tako su A. C. i njegova žena (Šestine) navedeni kao suvlasnici (svaki po pola) livade Krbutke, površine 548 čhv. Da je to vlasništvo bilo i stvarno, svjedoči i način podjele između njihovih nasljednica: 1933. njezin su dio podijelile njihove zajedničke tri kćeri, a tri godine kasnije njegov se dio dijelio na četiri kćeri, ove tri iz prvoga i jednu iz drugoga braka.¹⁹

Dolaskom u drugu obitelj žene su stjecale pravo uživanja svega što je bilo neupitno dok su bile jače, a muž im bio živ. No, ostarjela se udovica nalazi u potpuno drukčijoj situaciji jer nema ništa od onih prava koja su ostarjelim muškarcima davala neku moć. Moralna je obveza postojala, no zakon ipak nije udovice posve prepuštao nesigurnom jamstvu dobre volje djece. Zaštita koju je pružao ipak je bila bitno manja nego ju je imao muškarac, jer — iako izjednačeni pred zakonom — u stvarnosti to nisu bili, pošto nisu bile ni iste osnove na kojima su temeljena prava: zemljišni posjed.

¹⁵ OSI-ZO, Spisi, 1936., 753/36.

¹⁶ U stručnom glasilu naveden je i primjer oca od 87 godina, koji je potjerao sina od 60 godina, a sud mu je pritom morao pomoći jer je sve bilo po zakonu. Autor je u članku tražio sužavanje roditeljskih prava (Schwarz, 1929:63-64).

¹⁷ OSZ-ZO, GKŠ II, ul. 46. i 63.

¹⁸ OSI-ZO, Zemljišne (gruntovne) knjige Jerovec, (dalje: GKJ) I, ul. 13.

¹⁹ OSZ-ZO, GKŠ I, ul. 24.

Nakon smrti bračnog partnera, preživjeli ne dobije u vlasništvo već samo u uživanje određeni dio pokojnikove imovine. Iz toga je u praksi proizlazila temeljna razlika u statusu udovca i udovice.²⁰ Zakonodavac je to opravdavao time što su bračni partneri zaštićeni ženidbenim ugovorom, svaki ima svoju imovinu, te napokon, da ovisnost nasljeđivanja imovine ovisi o oporučno izraženoj volji onoga koji prvi umre, što bi trebalo podržavati nastojanje obiju strana da se "*umilja bračnom drugu*". Očito je pred očima imao građanske i plemićke obitelji u kojima je položaj žene i mogućnost raspolaganja svojom imovinom bila bitno drukčija nego u seljačke. Žena je ograničena s jedne strane običajnim pravom, s druge nepovoljnim građanskim zakonikom, a napokon i teškim gospodarskim uvjetima, koji su još više suživali mogućnosti da dođe do zemlje, ostajala u bitno nepovoljnijem položaju u odnosu na muškarca. Naime, muž je bio vlasnik zemlje, pa je njegovom smrću udovica dobivala tek pravo uživanja, a obrnuto, kad bi prva umrla žena, koja ionako nije imala ili je imala vrlo malo imovine, muž je svomu vlasništvu (uživanju) samo dodavao njezino. Ravnalo se istim načelom: udovac je dobivao pravo uživanja u dijelu jednakom onomu koji su dobivala djeca (ako ih je troje i više) ili najviše 1/4 ako ih je manje.²¹ Ako par nije imao djece, a muž oporukom nije ostavio zemlju ženi, udovica je imala pravo uživanja, ali je zemlja nakon njezine smrti pripadala njegovoj braći (ili njihovim nasljednicima), pa nije imala izbora nego da s njima dogovori izdržavanje.²² Udovice koje su imale djece nalazile su se u povoljnijem položaju jer su svoje pravo doživotnog uživanja ostvarivale putem djece. Između dva svjetska rata još su uvijek vrijedile riječi kojima je Josip Kotarski opisao položaj udovica krajem 19. stoljeća: "*Ako je htjela, da joj bude dobro, morala je svakomu biti na službu*" (Kotarski, 1917:53).

Iako se u novijoj literaturi sve češće susreću radovi koji rado ističu kako se položaj žene kroz povijest ne može jednostrano označiti kao iskorištavanje (na čemu je toliko ustrajala feministička historiografija), ne treba izgubiti iz vida kako se on ipak razlikovao ovisno o društvenom sloju kojemu su žene pripadale. Razmjerno poboljšanje (ako je to bilo stvarno poboljšanje) položaja žena nakon što bi postale udovicama i mogle slobodno raspolagati svojom i nasljeđenom muževom imovinom, vrijedilo je samo za žene iz plemićkih ili građanskih krugova (Hufton, 1993:42). Seljačka žena, koja nema svoje imovine, a ne nasljeđuje muževu, samo je ovisnija o stvarnim nasljednicima. S obitelji A. B. iz Stenjevcu živjela je očeva maćeha, koja nije imala vlastite djece, a niti zemlje. Po mužu je imala pravo uživanja, a živjela je s njima (mogla je još s drugim očevim bratom, koji je bio u kući do njih, dok su ostali prodali svoj dio), jer se s majkom A. B. najbolje slagala. Bila je ipak potpuno ovisna o dobroj volji onih koji joj nisu ni bili prava obitelj. Dok su bile mlađe, bile su u još težem položaju. Nerijetko bi otišle uz pritisak, dobivši isplatu (kao povrat miraza), kao što je to

²⁰ "Preživivšemu zakonitomu drugu pokojnika, bez razlike, imao ili ne imao imovine, pristoji dok je živ, ako je troje ili više djece, uživanje jednakoga diela nasljedstva kao svakomu djetetu, a uživanje četvrtog diela zaostavštine, ako je manje od troje djece; vlasnost ostaje svagda djeci" (čl. 757) (Rušinov, 1891:155).

²¹ OSZ-ZO, GKŠ, VII, ul. 239. Primjeri su rijetki, jer žene najčešće nemaju svoju imovinu.

²² Nasljednici su mogli biti iz pobočne grane do šestog koljena. Bračni partner dobija tada 1/4 posjeda, ali nema pravo na "pristojno uzdržavanje", niti ga može zamijeniti za svoj udio. Sami tumači zakona smatraju kako je to "najnepravdnija odredba našeg gradj. zakonika" (čl. 758., čl. 759.) (Rušinov, 1891:158-159).

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

napravila maćeha S. S. iz Luke. Iako su do tada bili međusobno dobri, baka i djeca, koja čak nisu bila punoljetna, prisilila su je otići, jer su se plašili da bi mogla imati još djece koja će biti teret za imanje. (*"Tak da je brat veliki pritisak na maćehu delal, a onda i baka... A ona je bila rob kod nas, sve na svijetu je delala."*)

U prigorskim i zagorskim selima udovice su ovisile o djeci, koja su stvarni nasljednici. Podjela između izravnih nasljednika (djece) uvijek je prvo određivana u idealnim dijelovima jednakim za sve, a konkretna razdioba zemljišnih čestica prepuštana je njihovu dogovoru. Udovica je dobivala samo uživanje određenog dijela njihovih udjela. Zakon je određivao koliko iznosi njezin dio, ali to nije uvijek poštivano (primjerice neodređeni "*dio nekretnina*" dobila je na uživanje J. K. u Kraljevcu, Šestine²³). Udio se kretao od 1/4 pa na niže (ovisno o broju djece), a više je dobivala jedino ako je u to bila uključena skrb o bolesnom djetetu, koje nije moglo postati pravnim nasljednikom.²⁴ Kod većih posjeda, ili pri ranijim diobama (oko Prvoga svjetskog rata) to je prosječno iznosilo i do 450-500 čhv, dok je kasnije, zajedno s usitnjavanjem posjeda i udovički dio mogao iznositi i 150 čhv (češće ipak nešto više). Obično je izražen u idealnom dijelu svega, no ponekad je dobila na uživanje samo određene čestice (J. K. je dobila pravo doživotnog uživanja 1/4 na 9 čestica, a odabrane su sve bliže kući²⁵). Zemlju na koju je imala pravo mogla je obrađivati sama, ili bi to radio onaj s kojim je ostala. Ako su skrb preuzeli svi, obično bi svako od djece obrađivalo i njezin dio svoga vlasništva i njoj nešto davalo. Moglo se dogovoriti da u zamjenu za udjele u svim dijelovima posjeda dobije neku cjelovitu česticu. (*"Ja sem joj dala trnac za uživanje, Kata je bila ž nju, ona nije trebala dati, a Jana i Vera su dali na Gračištu."* B. B. Kustošija) Kako je mogao izgledati odnos prema udovičinu dijelu, živo nam dočarava sjećanje I. H. iz Blaguše. Njezina je baka dobila kao "*nužni diel*" uživanje 1/4 od obje polovice posjeda podijeljenog između dva sina. Budući da je živjela s ocem I. H., on je obrađivao njezinu 1/4 i u bratovoj polovici, iako je to bilo 1-2 m širine na svakoj od čestica. Sama kazivačica priznaje kako je zemlju loše tretirao. (*"Nije htel đubriti, jer je stricu pripadalo kak bi ona umrla."*)

Doživotno uživanje dijela posjeda bila je jedina sigurnost koju su stare žene mogle imati, no i ono se razlikovalo od prava koje su pod pojmom doživotnog uživanja zadržavali muškarci ako su darovali zemlju. Ovdje je to stvarno značilo samo pravo uživanja, a ne i raspolaganja svojim udjelom. Upisivalo se kao određeni dio (1/4 ili drugo) od udjela svakog pojedinog djeteta, a ne od cijelog posjeda. Iako je to po površini bilo jednako, pravno značenje čini temeljnu razliku. Pravno je taj dio zapravo pripadao djetetu, koje ga je sjedinjavalo sa svojim ostalim dijelovima (3/4 ili drugo) nakon majčine smrti. Da bi ovaj dio pripao onomu koji se o majci brinuo, trebala je suglasnost djece, a ne majčina volja. Kako je istaknuto u jednom od dokumenata, udovica nije smjela nekretnine na koje je imala pravo uživanja niti otuđiti niti zadužiti, a nakon smrti dijelile su se između ostalih nasljednika (djece).²⁶

²³ OSZ-ZO, GKŠ XI, ul. 379.

²⁴ OSZ-ZO, GKŠ I, ul. 15.

²⁵ OSZ-ZO, GKŠ I, 1909., ul. 15.

²⁶ OSZ-ZO, GKŠ VII, 1909, ul. 233.

ZAKLJUČAK

Starije osobe u selima zagrebačkog Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata i dalje su živjele u složenim ili proširenim obiteljima, koje su im jedine mogle pružiti socijalnu zaštitu. Štoviše, kako je udio osoba iznad 60 godina u ukupnoj populaciji rastao, tavka je obitelj postajala češćom. Tradicionalno poštivanje autoriteta starijih još je bilo prisutno u istraživanim obiteljima. Svoju dugotrajnu vlast starci su temeljili manje na tjelesnim sposobnostima (iako su mnogi radili gotovo sve poslove do razmjerno visoke starosti), a više na iskustvu vođenja gospodarstva, radnom doprinosu u drugim poslovima (upravljanja, zastupanja obitelji, trgovine) ili barem na manjim poslovima, koji dobivaju na važnosti samo zato što oslobađaju mlađe za one poslove o kojima ovisi obiteljsko gospodarstvo. Drugi čimbenik koji je ojačavao položaj starijih bilo je vlasništvo nad zemljom. Iako se djeca (sinovi) u pravilu odjeljuju ranije, starija je generacija bila ta koja je morala pristati na odvajanje i odrediti tko se može odvojiti, a tko će ostati s njima. Dijete (sin) koje ostaje preuzimalo je i skrb o njima, što se obično nagrađivalo nešto većim nasljedstvom, no bilo je moguće da skrb jednako podijele svi koji ostaju na posjedu. Dio posjeda koji starci zadržavaju za sebe, kao i pravo da oporukom promjene odluku o podjeli zemlje, bila je moćno oružje u borbi za što bolju starost. Pritom su muškarci bili u izrazito povoljnijem položaju, jer žene u pravilu nemaju ili imaju malo zemlje, a nakon muževe smrti dobivaju tek uživanje dijela posjeda, pa se nisu mogle jednako postaviti u svojim zahtjevima prema djeci.

LITERATURA

BANEK, Mirko (1994): Kućne zadruge u Gračanima, *Kaj* 27, br. 1, Zagreb, str. 41-44.

BELICZA, Biserka, **VONDRAČEK-MESAR**, Jagoda (1997): Aging and Dying in Croatian Rural Community at the End of the 19th and Beginning of the 20th Century, *Croatian Medical Journal* 38, br. 3, Zagreb, str. 288-292.

ELMAN, Cheryl (1998): Intergenerational Household Structure and Economic Change at the Turn of the Twentieth Century, *Journal of Family History* 23, br. 4, Sage, London, str. 417-440.

HAMMEL, Eugen A. (1995): The Elderly in the Bosom of the Family: *La Famille Souche* and Hardship Reincorporation, u: ur. D. I. Kertzer, P. Laslett, *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*, University of California Press, Berkeley, str. 107-128.

HAREVEN, Tamara (1982): *Family Time and Industrial Time*, Cambridge University Press, New York, Cambridge (USA).

HAREVEN, Tamara (1988): Historical Analysis of the Family, u: Marvin B. Sussman, Suzanne K. Steinmetz, *Handbook of Marriage and the Family*, Plenum Press, New York, London, (1. izd. 1987.), str. 37-57.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

HAREVEN, Tamara, UHLENBERG, Peter (1995): Transition to Widowhood and Family Support Systems in the Twentieth Century, Northeast U. S., u: ur. David I. Kertzer, Peter Laslett, *Aging in the Past*, University of California Press, Berkeley, str. 273-299.

HUFTON, Olwen (1993): Women, Work, and Family, u: ur. Natalie Zemon Davis, Arlette Farge, *A History of Women in the West. III.*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (USA), London, (engl. prijevod s talij. originala, 1991.), str. 15-45.

IVANČIĆ, Sanja (1997): Domaćica — njena prava i dužnosti u seljačkoj obiteljskoj zadruzi, *Ethnologica Dalmatica* 6, Split, str. 51-79.

KERTZER, David I. (1995): Toward a Historical Demography of Aging, u: ur. D. I. Kertzer, P. Laslett, *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*, University of California Press, Berkeley, str. 363-384.

KING, Miriam, PRESTON, Samuel (1990): Who Lives with Whom? Individual vs. Household Measures, *Journal of Family History* 15, Sage, London, str. 117-132.

KLASSEN, Sherri (1999): Old and Cared for: Place of Residence for Elderly Women in Eighteenth-Century Toulouse, *Journal of Family History* 24, br. 1, Sage, London, str. 35-52.

KOTARSKI, Josip (1917): Lobor, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, knj. XXI, sv. 2/1, Zagreb, str. 46-80.

LASLETT, Peter (1995): Necessary Knowledge: Age and Aging in the Societies of the Past, u: ur. David I. Kertzer, Peter Laslett, *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*, University of California Press, Berkeley, str. 3-80.

LEČEK, Suzana (1997): 'Nismo meli vremena za igrati se...'. Djetinjstvo na selu (1918-1941), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 30, Zagreb, str. 209-244.

LEČEK, Suzana (1999a): 'A mi smo kak su stari rekli...'. Mladi u seljačkim obiteljima Prigorja i Hrvatskog zagorja između dva svjetska rata, *Etnološka tribina* 22, Zagreb, vol. 29, str. 231-246.

LEČEK, Suzana (1999b): Struktura seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog Zagorja (1918.-1941.), *Časopis za suvremenu povijest* 31, Zagreb, str. 279-305.

MATANIĆ, Niko (1933): O posebnom seljačkom nasljednom pravu, *Evolucija* 2, Zagreb, br. 2, str. 82-83.

MITTERAUER, Michael (1982): Problemfelder einer Sozialgeschichte des Alters, u: ur. Helmut Konrad, *Der Alte Mensch in der Geschichte*, Verlag für Gesellschafts Kritik, Beč, str. 15-28.

MITTERAUER, Michael (1990): *Historisch-anthropologische Familienforschung. Fragestellungen und Zugangsweisen*, Böhtau Verlag, Beč, Köln.

MITTERAUER, Michael, REINHARD Sieder (1991): *Vom Patriarchat zur Partnerschaft. Zum Strukturwandel der Familie*, (4. izdanje), Verlag C. H. Beck, München.

Suzana Leček: "Nisu dali gospodaru 'z ruk...". Starost u prigorskim i zagorskim selima...

MOCH, Leslie Page, et al. (ur.) (1987): *Family Strategies. A Dialogue*, *Historical Methods* 20, (tematski broj), Washington D. C.

POSNER, Richard A. (1995): *Aging and Old Age*, University of California Press, Chicago, London.

RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja (1984): *Struktura tradicijskog mišljenja*, Školska knjiga, Zagreb.

RUCNER, Josip (1936): *Pravni život Hrvatskog Zagorja*, *Mjesečnik Pravničkog društva* 62, br. 2, Zagreb, str. 58-62.

RUŠINOV, Adolfo (1891): *Tumač obćemu austrijskomu građanskomu zakoniku* sv. 6, (2. izd. preradio S. Posilović), L. Hartmann (Stj. Kugli), Zagreb.

SCHWARZ, Lj. (1929): *Stari, mladi i gruntovnica*, *Gruntovničarski vijesnik* XI, br. 6, Zagreb, str. 63-64.

SEGALEN, Martine (1997): *Srodstveni odnosi u zapadnim društvima*, *Etnološka tribina* 20, Zagreb, str. 29-47.

SHORTER, Edward (1977): *The Making of the Modern Family*, Rollins, New York.

VRTOVEC, Ivanka (1980): *Stanovništvo i socijalno uređenje u selima zagrebačke okolice*, *Etnološka tribina* 3, Zagreb, str. 39-43.

WALL, Richard (1995): *Elderly Persons and Members of Their Households in England and Wales from Preindustrial Times to the Present*, u: ur. D. I. Kertzer, P. Laslett, *Aging in the Past: Demography, Society, and Old Age*, University of California Press, Berkeley, str. 81-106.

**"THEY WOULDN'T LET IT OUT OF THE MASTER'S HANDS..."
SENIORITY IN THE PRIGORJE AND ZAGORJE VILLAGES BETWEEN
THE WORLD WARS**

Summary

The paper deals with the position of the elderly in the complex families of the Prigorje and Hrvatsko Zagorje regions in the time period between the World War I and the World War II. It aims at answering the questions until what age do people maintained the power within their families, how was this power expressed, and how their work and ownership over land influenced their maintenance of authority. The paper also warns about the differences between the widowers and widows, shown through the differences in the land ownership.

Translated by Sanja Kalapoš

Keywords: family, Prigorje, Hrvatsko zagorje